

GAZİ TÜRKİYAT
BAHAR / 2023

Atıf / Citation

YAVRUCUK, G. (2023). "Xueyantuo Kağanlığının Yıkılış Sebepleri". *Gazi Türkiyat*, 32: 155-167.

Geliş / Submitted 17.02.2023

Kabul / Accepted 25.06.2023

DOI 10.34189/gtd.32.010

XUEYANTUO KAĞANLIĞININ YIKILIŞ SEBEPLERİ

Reasons of the Fall of the Xueyantuo Khaganate

Gökay YAVRUCUK*

Öz

Xueyantuo Kağanlığı, Gök Türklere bağlı kalmak istemeyen bir kısım Tiele boyunun girişimleri neticesinde isyan yoluyla kurulmuştur. İsyançı boyların en güçlüsü olan Xueyantuo beyi Yinan, kağanlık otoritesini Gök Türkleri yenmiş olmasına borçluydu. Tang Devleti ile kısa sürede iyi ilişkiler kurması da onun çıkarlarıyla Tang'ın güvenlik politikasının uyuşmasındandı. Gök Türklerin bir kısmı 630'da esir edilerek Çin'e götürülmüştü. Soylu olanlara unvan ve rütbe verilmişti. Aralarından hanedan mensubu olan Jiesheshuai, 40 kişiyle Tang sarayını basarak Taizong'u kaçırdı, Tuli'nin oğlunu kağan kaldırmayı denemiş, başarısız olmuştu. Buna karşın Çinlilerin Gök Türklerden çekinerek onları Çin Seddi ile Gobi Çölü arasındaki güney bozkıra yerleştirme ve Asina Simo'yu kağan yapmaya, böylece Gök Türklerin oluşturduğu iç tehditten kurtulmayı denemeye itmişti. Bu politika, Xueyantuo kağanının meşruiyetini sorunlu hale getiriyordu. Bozkırdaki Gök Türk siyasi varlığını yok etmede birleşen iki devlet, bu şekilde karşıt duruma gelmişti. Modern araştırmalarda iki devletin çıkar çatışmasına girdiği ve Tang'ın askerî güç kullanmaya zorladığı kanaati yaygındır. Tang'ın askerî müdahalesinden önce vuku bulan iç çatışmaların yıkıcı etkisi hesaba katıldığında durumun pek de böyle olmayabileceği anlaşılmaktadır. İç ve dış etkenlerin birlikte değerlendirilmesiyle daha geçerli ve sağlıklı sonuçlara ulaşılabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Xueyantuo Kağanlığı, Tang Hanedanı, diplomasi, Gök Türk Kağanlığı, Tieleler

Abstract

The Xueyantuo Khaganate was established through a rebellion as a result of the attempts of some Tiele tribes who did not want to be vassals of the Türks. The most powerful of the rebel tribes, Xueyantuo beg Yinan, owed his khaganate authority to the fact that he had defeated the Türks. The fact that he established good relations with the Tang Dynasty in a short time was also due to the compatibility of his interest with Tang's security policy. Some of the Türks were captured and taken to China as prisoner. The nobles were given titles and rank. Jiesheshuai, a member of the Ashina royal clan, had stormed the Tang palace with 40 people, tried to kidnap Taizong and raise Tuli's son as khagan, but failed. On the other hand, the Chinese were afraid of the Türks, pushing them to settle in the southern steppe between the Great Wall and the Gobi Desert and to make Ashina Simo the khagan, thus trying to get rid of the internal threat posed by the Türks. This policy made the legitimacy of Xueyantuo khagan problematic. In this way, the two states united in destroying the Türk political presence in the steppe, became opposites. In modern studies, it is widely believed that the two states had a conflict of interest and that the Tang was forced to use military force. Considering the devastating effect of the internal conflicts that took place

* Dr., gokayyavrucuk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1787-6282

before he Tang military intervention it is understood that this may not be the case. By considering internal and external factors together, more valid and healthy results can be achieved.

Keywords: Xueyantuo Khaganate, Tang Dynasty, diplomacy, Türk Khaganate, Tiele.

GİRİŞ

Xueyantuo Gök Türk Kağanlığına bağlıyken başta Uygurlar olmak üzere bir grup Tiele boyuna liderlik etmek ve Tang Hanedanı'nın desteğini almak suretiyle Doğu Gök Türk Kağanlığını mağlup ederek Gobi Çölü'nün kuzeyinde Ötüken merkezli bir kağanlık kurmuştu. Doğu Gök Türk Kağanlığının yıkılmasıyla birlikte Doğu ve İç Asya'daki en büyük güç haline gelen Tang Hanedanı ile ittifak durumunda olmalarına karşın Xueyantuo Kağanlığının ömrü kısa oldu. Bu durum araştırmacıların da dikkatini çekti. Feng Yuping, Tang imparatoru Taizong'un Doğu Gök Türk ve Xueyantuo kağanlıkları karşısında uyguladığı politikayı inceledi. Bozkır-Çin ilişkilerinde önceki tüm hükümdarların Çin Seddi'ni onarmak ve haraç ödemek gibi pasif politikalar izlediğine, Taizong'un bu politikaları terk ederek orduyu harekete geçirip saldırgan politika izleyerek dış tehdidi ortadan kaldırdığını, Taizong'un saldırgan politikasının Çin tarihinde çığır açtığına kani oldu (Feng 2019: 94-96). Wei Yongfeng, Gök Türk Kağanlığının çöküşüyle birlikte Xueyantuo Kağanlığının hızla güç kazandığını, Taizong'un Xueyantuo'nun oluşturacağı tehdidi önceden idrak ederek onları bölmek üzere Yinan'ın oğullarından birine küçük kağan, diğerine yabgu unvanı verdiğini yazdı. Wei Yongfeng'e göre Tang-Xueyantuo ilişkileri Xueyantuo'nun güçlendikçe Çin'in topraklarına göz dikmesi ve Tang'ın Gök Türklerden bir tampon bölge oluşturma çabasından dolayı bozulmuştu. Tampon bölgeyi yok etmek için saldıran Yinan, yenilmiş ve yenilgiden sonra zayıf taraf olarak ilişkileri düzeltmek için heqin teklifinde bulunmuştu. İlişkilerin bozulması, iktidarını itibarına ve itibarını da dış ilişkilere borçlu olan Yinan'ın iktidarına mâl olabilirdi (Wei 2002: 56-57). Lin Gan, Taizong'un Xueyantuo tehdidi karşısında onları bölmek için Yinan'ın oğullarına unvan verdiğini ve Yinan'ın heqin teklif etmekteki amacının bozkırdaki itibarını koruma isteği olduğu konusunda Wei ile hemfikirdir (Lin 2007: 117). Chen Xingyu, Xueyantuo Kağanlığının yıkılışının esas sebebinin 646'daki Nuozhen Irmağı (諾真水) Savaşı olup olmadığını araştırdı. Chen'in çalışmasında göre Xueyantuo Kağanlığı bir klan kabile devletiydi. Buna göre iki oğluna iki ülüş vermişti. Ülüşler yerel güç grupları oluşturarak bölünme riski yaratmıştı. Bazhuo, bu şekilde tahtı gasp etmiş, soylu devlet adamlarının öldürülmesini emrederek huzursuzluk yaratmış ve çekirdek güç olan Xueyantuo klanının dağılmasına sebep olmuştu. Zaten güçlü olan kurucu Tiele boyları Tang desteği de alarak kağanlığa son vermişti. Tang Devleti, ordu kullanmaktansa bu boyları harekete geçirmeyi tercih etmişti. Tang resmî tarih anlatısının aksine, Nuozhen Irmağı savaşı Xueyantuo Kağanlığının ortadan kalkmasının sebebi değildi (Chen 2017: 106-107).

Çin kaynaklarının Xueyantular hakkında yalnız Tang ile ilişkilerini merkeze alarak kayıt tutması doğaldı. Bu açıdan bakıldığında bile yetersiz bulunacak kadar yüzeysel kayıt tutulmuş olması araştırmacıların işini zorlaştırır. Örneğin Xueyantuo-Tang ilişkilerinin muhtemel dönüm noktası olmasına rağmen 646'da Bazhuo'nun Xia Zhou'ya neden saldırdığı, bölgenin hangi özelliğiyle böyle bir saldırıya hedef olduğu kaydedilmemiştir.

Kaynaklar Xueyantuo Kağanlığının kurucu boylarının listesini içermez. Farklı kayıtlarda Uygur ve Bayırku gibi birkaç boyun adı geçse de tam bir liste verilmemiştir. Bu sebeple kağanlığın merkezindeki koalisyon ve koalisyonun içindeki iktidar ilişkileri hakkında bilgi edinilemiyor. Daha geniş düzeyde düşünüldüğünde, devrin kaynaklarının boyların nüfusları veya asker sayıları hakkında çelişkili ve değişken bilgi içerdiği görülür. Boyların güçlerini hesaplamak için en önemli unsur olan asker sayısı güvenilir olmazsa boylar arasındaki ilişkileri, hangi boyun ne derece avantajlı veya dezavantajlı olduğunu, devletin istikrarı üzerinde ne gibi bir etki yaratabileceğini anlamak güçleşmektedir.

Çin kaynakları anlaşılır ve geleneksel olarak Çinlilerin başarılarını abartma eğilimindedir. Abartının bir şekli Bozkırlıların ordusunu gerçek sayının kat kat fazlası olacak şekilde kaydedilmesi ve buna paralel bir şekilde Çinlilerin asker sayısının gerçek sayının altına gösterilmesidir. Yaygın olan bir başka şekil kazanılan bir savaşın sonuçlarının olduğundan çok daha büyük gösterilmesidir. Bozkır devletleri karşısında kazanılan bazı savaşlardan sonra "sınırdaki huzur sağlandı" veya "düşman bir daha sınırları ihlal etmeye asla cüret edemedi" gibi ifadeler geçer. Tang dönemi kaynaklarında bunların da ötesinde, Taizong'u övücü nitelikte çarpıtmalar göze çarpar. 624'te henüz tahta çıkmamış olan Li Shimin (Taizong), Qin Beyi unvanını taşıyordu. İllig Kağan'ın Tuli Kağan'ın da iştirakiyle sefer düzenlemesi üzerine Li Shimin onlarla karşı karşıya gelmişti. Jiu Tangshu'da anlatılana göre Taizong 10 muhafızıyla 10 bin Gök Türk süvarisinin üzerine yürümüş, kağana teke tek dövüşmeyi teklif etmiş, kağan bunu müstehzi bir gülümsemeyle karşılayınca Tuli Kağan'a haber göndererek "dostluk yemini ettiklerini" hatırlatmıştı. İllig Kağan, Taizong'un tek başına ilerlediğini görünce Tuli ile de ilişki kurmuş olmasından şüphe ederek "Prens hendeği geçmesin, benim kötü bir niyetim yoktu" diye haber göndermişti. Bu kayıt Taizong'un cesaret ve entrika kabiliyetini övmenin ötesinde bir mana taşıyor mu, şüphe edilebilir. Olayın devamında Ashina Simo, Tang sarayına gönderilmiş, imparator ona yanında oturması için ısrar etmişti. Bu şekilde Gaozu'nun zayıf ve Li Shimin'in güçlü gösterildiği gibi Gök Türklerin de basit bir cesaret gösterisiyle kolayca korkutabileceği zannı teşvik edilmiştir. Bu kayda benzer başka anlatılarla Taizong'un cesaret ve entrika kabiliyeti göklere çıkarılırken meseleler basitleştirildiği gibi birtakım tezatlar da ortaya koyulmuştur. 626'da Gök Türk ordusu bu kez Tang başkentine yürümekte iken, tahta yeni çıkmış olan Taizong onları bir şekilde geri dönmeye ikna etmişti. Güçlerin olağanüstü asimetrik olduğu bir durumda böyle bir işin başarılabilmesine hayret eden bir devlet adamının sorması üzerine Taizong, gizlice

Gök Türklerin arkasından ordu dolandırdığından ve Gök Türklerin bunu anlayınca korktuklarından bahsetmişti. Oysa başkenti koruyabilmek için büyük miktarlarda haraç vermek zorunda kalmışlardı.

XUEYANTUO-TANG ÇIKAR BİRLİĞİ: GÖK TÜRK KARŞITLIĞI

Tiele boyları Tola Irmağı'nın kuzeyinden Tanrı Dağları'na ve Altay Dağları'nın güneyine kadarki geniş sahaya yayılmışlardı (SS: 84: 1879; BS: 99: 3303; TD: 199: 5464; Kirilen 2016: 96; Taşağıl 2013: 45). Tek güçlü komşuları Gök Türklerdi. Kağana itaat etmek veya isyan etmek dışında seçenekleri yoktu. Dış destek alabilmeleri için güçlerini göstermeleri ve güçlerini göstermeleri için de Gök Türklerin zayıflamaları gerekiyordu. Gök Türkler 581'de bölünmüş olsalar bile her bir kağan Tiele boylarından güçlüydü. Tielelerin bağımsız bir kağanlık kurmak için ilk girişimleri 603'teydi. Aralarında Sijjelerin (思結), Fulijuların (伏利具), Hunların (渾), Husaların (斛薩), Abaların (阿拔) ve Bugutların (僕骨) da bulunduğu 10 kadar boy Sui seferinden ağır bir mağlubiyetle dönmekte olan Batı Gök Türk Kağanı Tardu'ya saldırdı. Her şeyini yitiren Tardu, Tuyuhunlara (吐谷渾) sığındı (SS: 51: 1335; SS: 84: 1880; BS: 22: 822; BS: 99: 3303; ZZTC: 179: 5600 Jian 1961: 255; Cen 1958: 84). Ancak bu ilk girişim çabukça başarısız oldu. Batı Gök Türk hükümdarı Chuluo Kağan Tieleleri itaat altına alarak bir süreliğine düzeni yeniden sağlamış göründü. Ama Tielelerin, özellikle Sir-Tarduşların yeniden baş kaldıracağı endişesiyle Tielelerin önde gelenlerinden yüzlercesini öldürmesi her şeyi değiştirdi. 605'te Tiele boyları bu kez Chuluo'yu mağlup ederek bağımsızlıklarını kazandılar (Jian 1961: 256; Cen 1958: 86). Qibi boyunun beyi Geleng'i¹ (契弊歌楞) Yiwuzhen Mohe Kağan (易勿真莫何可汗) adıyla kağan kaldırdılar. Mohe Kağan, Tanhan Dağı'nı merkez edindi. Sir-Tarduş erkini Yishibo (乙失鉢) da Yexi Küçük Kağan (也陁小可汗) unvanı aldı. Mohe Kağan kısa zamanda korkulan ve saygı duyulan bir hükümdara dönüştü. Hami (伊吾) ve Gaochang (高昌) gibi şehir devletleri ona bağlandı (SS: 84: 1880; BS: 99: 3303; ZZTC: 180: 5622-5623; TD: 199: 5465). Sui Devleti askerî bir operasyona girişmeye gerek kalmaksızın Batı Türk Kağanlığını bölmüş oldu. İkinci Aşamada Chuluo'yu Sui'ye biat etmiş olan rakibi Doğu Türk Kağanı Qimin'in onu yok etme planını desteklemekle tehdit ederek tâbiyete zorlamayı denediler. Ancak sonuca ulaşamadılar. Chuluo'yu tehdit edecek, onun yakınında bulunan bir güç aradılar. Pei Ju, eğer kağanlığı bölünürse Chuluo'ya diz çöktürebileceklerini, yakın zamanda Sui'ye bir prensesle evlenerek ittifak kurmak istediğini bildirmek üzere elçi gönderen Shegui'nin (射匱) bu işte kullanılabileceğini söyledi. Shegui, Tardu'nun torunuydu. Tardu'nun Tuyuhunlara sığınmasından sonra batıda iktidar Chuluo'ya geçmişti. Tahtı ele geçirmek için Sui'den destek istiyordu (SS: 84: 1878; BS: 99: 3301). Chuluo'nun hedef

¹ Geleng hem ilteber (俟利發) hem de erkin (俟斤) unvanı taşıyordu veya kaynaklarda bir yanlışlık eseri olarak her iki unvanla anılmıştı. SS: 84: 1880; BS: 99: 3303.

tahtasına koyulması Tiele kağanı için öne çıkma fırsatı olabilirdi. 605'te Chuluo'yu bir kez yenmişti. Bir kez daha mağlup ederse Sui desteğini de alarak batıya egemen olabilirdi. Ama şans Shegui'ye gülmüştü. Chuluo'yu etkisiz hâle getirmesi karşılığında talebi kabul edilince hemen ordusunu toplayan Shegui, 611'de Chuluo'yu mağlup etti (SS: 50: 1581; SS: 84: 1878; Cen 1958: 96). Bütün gücünü yitiren Chuluo, Gaochang'ın doğusundaki Shiduoman Dağı'nda saklandı. Gaochang kralı Quboya'nın haber vermesi üzerine Yangdi, Pei Ju'yu Xiang Hanım ile birlikte onu Çin'e gitmeye ikna etmesi için gönderdi. Chuluo böylece Çin'e teslim olmaya ikna oldu (SS: 84: 1878; ZZTC: 81: 5654-5655; Jian 1961: 257). Batı Gök Türk tahtına oturan Shegui kısa zamanda sınırları genişletti. 605'ten beri bağımsız olan Tieleler de ona bağlananlar arasına katıldı ve bağımsız bir kağanlık kurmak için ikinci girişimleri de sonuçsuz kaldı.

627'de, doğal felaketlere kötü yönetimin eşlik ettiği esnada Xueyantuo beyi Yinan, doğuya göçerek Uygurlarla Bayırkuların desteğini alıp Doğu Gök Türk Kağanlığına isyan etti. Önce Yügu Şad'ı, ardından Tuli Kağan'ı mağlup etti. Zhenzhu Bilge Kağan adıyla kağan kaldırıldı. Kısa sürede Tang Devleti tarafından kağanlığı tanındı. İllig Kağan'ın Tang'a esir düşmesinden sonra Ötüken'e yerleşerek Gobi'nin kuzeyini egemenlik altına aldı.

Xueyantuo kağanı Yinan, bağımsızlık isteyen, bu ülkü doğrultusunda Gök Türk Kağanlığı ile karşıt konumlarda bulunan boyların lideriydi. Meşruiyeti Ashina Sülalesi'nin bozkırda yeniden siyasî nüfuz edinmesini önleme kabiliyetiyle müsaviydi. Bu münasebetle, Tang ordusu tarafından esir edilerek Çin'e götürülmüş 30 bin kadar Türk'ün bozkıra dönmemesi elzemdi. Bozkırda kalan Ashinalar ise itaate zorlandı. Ülüşü Altay Dağları'nın kuzeyinde olup, küçük kağan unvanı taşıyan Ashina Chebi, Xueyantuların Ashinalardan ne derece tedirgin olduğunu gösteren bir örnektir. Doğu Gök Türk Kağanlığı yıkıldığı zaman maiyeti Chebi'yi kağan kaldırmak istemiş, ancak Chebi, Xueyantuların gücünden çekinerek tam aksine Yinan'a bağlanmayı seçmişti. Her ne kadar kendisinin Xueyantuo Kağanlığına tehdit olmadığını ispata çalışmışsa da düşmanlık görmekten kurtulamadı. Xueyantuların kendisini öldürmeyi planladığını öğrenerek en başta imtina ettiği işi yapıp kağanlığını ilan etti. Xueyantuo ordusuyla karşılaşılıp mağlup etti. 647'de ise Tang sarayına elçi gönderdi (ZZTJ: 198: 6250).

624'te İllig Kağan Kuzey Çin'e girdiğinde iki ordu Bin'de karşı karşıya gelmiş, 100 kadar muhafızıyla ilerleyen Taizong, kağana hitaben "Benim devletimle siz, kağan, arasında birbirimize sırt çevirmeyeceğimize dair anlaşma yapılmıştı. Şimdi anlaşmamıza nasıl ihanet edip topraklarımızın derinliklerine girersiniz?" demişti. Daha sonra Tuli Kağan'a dönerek "Zor zamanlarda birbirimize yardım edeceğimize ant içmiştik. Şimdi ordunun başına geçmiş üzerimize yürüyorsun. Nasıl olur da ant içerken yaktığımız tütsünün hatrını saymıyorsun?" demişti (JTS: 194A: 5156; Togan vd. 2006: 9). Yeniden Çin'e sefer düzenleyen İllig Kağan 24 Eylül 626'da Zhishi Sili'yi

Tang sarayına göndererek Tang tarafındaki durumu öğrenmek istemişti. Taizong, elçiyi “Ben, siz Türklerle heqin yapmışım. Şimdi siz anlaşmaya ihanet ediyorsunuz. Benim vicdanım rahat. Haklı ordu başkente girdiğinde [Tang ordusu Zhang’an’a girdiğinde] seninkiler baba oğul hepsi samimiyetle bize bağlanmıştı. Size yeşim taşları, ipekler ihsan etmiştik. Şimdi nasıl olup da askerlerinizi toplayıp paldır küldür imparatorluğumuzun merkezine giriyorsunuz? Türk olsanız da kalbiniz olmalı. Eski lütüflarımızı nasıl unuttunuz? Gücünüze güvenip neden küstahlaşıyorsunuz? Senin boynunu vurdurmak zorunda kalacağım!” demişti (JTS: 194A: 5157; Togan vd. 2006: 11; ZGZY: 9: 259).

Taizong’un iddialarını Çin kaynakları yanlışlamaktadır. Hatta Taizong’un yukarıdaki ifadelerinin geçtiği kaynaklar dahi bunu yalanlamaktadır. Li Yuan, Doğu Gök Türk Kağanı Shibi’nin kağan unvanı vererek Sui’ye karşı desteklediği isyancılardan biridir. Gök Türkler hiçbir zaman Tang Devleti’nin Çin’e egemen olup Sui’nin yerini almasını sağlamayı amaçlamamıştır. Sui’yi zayıflatmak ve Kuzey Çin’i nüfuz alanına katmak için onları kullanmayı istemiştir. Tang Devleti sınırlarını genişletip Sui’nin yerini almaya yaklaştıkça Gök Türk Kağanlığının hedefi olmuştur. Harekete geçme cesareti bulamadıysa da Tang devlet adamları İllig Kağan’ın baskısına karşılık vermeyi istemişlerdi. Beklenen fırsat 627’de Xueyantuo isyanından sonra ellerine geçmişti. *Jiu Tangshu*’ya göre Taizong, müthiş bir erdem göstererek barış için anlaştığı İllig Kağan zayıf düştüğünde ona saldırılmayı reddetmiş, ancak İllig Kağan anlaşmayı bozarsa saldıracağını söylemişti. Kısa süre içinde aradığı bahaneyi bularak İllig Kağan’a saldırıp onu ele geçirdi. Böylece Gök Türklerin oluşturduğu tehdit ortadan kaldırıldı. Xueyantular derhal Ötüken’i ele geçirerek Gobi’nin kuzeyine egemen oldular. İki taraf arasında Gök Türk aleyhtarlığı üzerinden bir uzlaşma şekillendi.

XUEYANTUO-TANG ÇIKAR ÇATIŞMASI: GÖK TÜRK SORUNU

630’da esir alınan 30 bin kadar Gök Türk’ün akıbetinin ne olacağı konusunda saray erkânının çoğu Gök Türklerin Sarı Irmak’ın güneyine yerleştirilip tarıma ve ipekböcekçiliğine yönlendirilerek asimile edilmelerini önerdi. Taizong’u Bozkırlıların Çin için tehdit olduğuna ve bozkırın güney bölümüne yerleştirilmelerinin daha güvenli olacağına iknaya çalışan Wei Zheng ile Sarı Irmak’ın güneyine yerleştirilip, kimlik ve geleneklerini koruyarak sınır güvenliğini sağlamada kullanılmasını öneren Wen Yanbo arasındaki tartışma sonucunda Taizong, Wen Yanbo’nun görüşünü daha uygun buldu. Esir Gök Türkler Sarı Nehir’in güneyine yerleştirildi (JTS: 194A: 5162-5163; Togan vd. 2006: 25-29).

Tuli Kağan’ın kardeşi olan Jiesheshuai (結社率), onunla birlikte Çin’e iltica etmiş ve kendisine saray muhafızları generali unvanı verilmişti. 639’da kendi boyundan 40 kişiyle birlikte Tuli’nin oğlu Heluogu’yu (賀邏鶻) kağan ilan etmek için Taizong’u

kaçırmayı denemiş, Garnizon Kumandanı Sun Wu'nun (孫武) müdahalesi neticesinde geri çekilmek zorunda kalmış, Wei Nehri (渭水) kıyısına kadar kaçtıktan sonra nehrin kıyısındaki çatışmada yakalanarak öldürülmüştü (JTS: 194A: 5161; Togan vd. 2006: 25).

Türkçe literatüre Hüseyin Nihal Atsız'ın *Bozkurtların Ölümü* adlı romanından ilhamla "Kür Şad İhtilali" olarak geçen bu olayla birlikte Tang Devleti esir Türklere karşı politikasını değiştirme mecburiyeti hissetmişti. Huaihua Beyi (懷化郡王) unvanı verilmiş olan Ashina Simo'yu kukla kağan olarak kullanmayı planlamak suretiyle ona hanedanın adı olan Li (李) soyadını verip Sarı Irmak'ın kuzeyinde, Gobi Çölü'nün güneyinde Tang güdümünde bir Gök Türk Kağanlığı kurmaya karar verdi (JTS: 194A: 5163; Togan vd. 2006: 30). Kukla kağan olarak Ashina Simo'nun seçilmesi Tang açısından güvenilir biri olmasındandı. Vaktiyle Gök Türkler onu Türk'ten çok Soğd'a benzediği için kağan olması uygun görülmemişti. Tang Devleti meşruiyeti şüpheli olacak birini kağan yapmakla iktidar için Tang'a muhtaç bir kağanlık yaratmışlardı. Bir başka tabirle "düşük profilli" kağandı. Ancak düşük profilli olması Xueyantuo kağanının içini rahatlatmıyordu. Ashina Simo da bunun farkındaydı ve ondan çekiniyordu. Çekincesini Taizong'a bildirmesi neticesinde Taizong bir mektup yazarak Xueyantuları bozkırda iki kutuplu bir düzen kurulmasına tehdit yoluyla ikna etmeye çalışmıştı:

"Gök Türklerin İllig Kağanı mağlup edilmeden önce gücüne güvenip Merkezî Ülke'yi yağmalyordu. Halkımız onun elinden çok ölümlere maruz kalmıştı. Ben üzerlerine ordu gönderip mağlup ettim. Onun bodunu da yüzünü medeniyete döndü. Biz de onların suçlarını affederek doğruya yönelmelerini takdir edip makam ve unvan ihsan ettik. Onları kendi devlet ricalimizle eşit tuttuk. Bütün bodunlarını kendi halkımız gibi sevip kendi halkımızla eşit tuttuk. Çünkü Merkezî Ülke devlet töresi adaletlidir. Kimsenin devletini yıkmaz. Önceden Gök Türklerin devletini yıkmamız, İllig Kağan'ın bir başına halkımıza verdiği zararları durdurmak içindi. Toprağında gözümüz yoktu. [Harekâtımız] Onların insanların ve atlarının lehineydi. İllig Kağan'ı ortadan kaldırdıktan sonra hep birini kağan yapmayı istedim. Bu yüzden bize bağlı olan bodununu Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirdim ve özgürce hayvancılık yapmalarına izin verdim. Neticede bugün insanların da at ve koyunlarının da sayısı gitgide artıyor. Önceden onlara bir kağan atayacağıma söz vermiştim ve sözümünden dönmeyeceğim. Bunun için Gök Türkleri [Sarı] Irmak'ın ötesindeki eski yurtlarına yerleştireceğim. Biz, siz [Xue] Yantuoların egemenliğini önceden onaylamıştık. Şimdi Gök Türkler sizin arkanızdan gelip bize bağlandılar. Sonradan gelenlerin makamı küçük, önceden gelenlerinki büyüktür. Sizler, [Gobi] Çölü'nün kuzeyindesiniz, Gök Türkler ise güneyinde... Herkes sınırlarını koruyarak bodununu barış ve huzur içinde yaşatsın. Kim sınırını aşar, diğerine saldırıp yağma yaparsa onun üzerine ordu yürütüp cezalandırırım. Bu anlaşma yürürlüğe girdiği zaman yalnız size değil, çocuklarınıza ve torunlarınıza da miras kalacak ve uzun süre zengin ve mutlu olmalarını sağlayacak bir yol açacaktır." (JTS: 194A: 5164; Togan vd. 2006: 30-31).

Taizong'un mektubu da Zhenzhu Bilge Kağan'ı ikna etmeye yeterli olmadı. Karşılığında Gök Türklerin varlığının yalnız Xueyantuo için değil Çinliler için de bir tehdit olduğunu vurgulayan bir mektup yazıldı:

"Haşmetmeapları, karşılıklı saldırı ve talanda bulunmayın mealinde gönderdiğiniz buyruk ulaştı. Buna nasıl karşı geliriz! Gök Türklerin sözüne güven olmaz. Bugünkü fikirleri yarınkilere uymaz. Onların yenilmelerinden önce her yıl Çinlileri öldürdüler. Harekete geçtikleri zaman binlerce on binlerce insan öldürebiliyorlar. Haşmetmeapları Gök Türkleri yendikten sonra onları köle ve cariyeye yapacakları yerde onlara kendi tebaası gibi bakıp beslerken Jiesheshuai ayaklandı. Bu insanların kalpleri yırtıcı hayvanları gibi gibidir. Sözlerine güvenilmez. Biz kullarınız haşmetmeaplarının birçok lütfuna nail olduk. Siz haşmetmeaplarından dileğimiz onlar oraya gelir gelmez hepsini öldürmenizdir." (JTS: 194A: 5164; Togan vd. 2006: 32).

Yukarıdaki iki mektup, Gök Türklerin Çin'de kalmasından Tang Devleti'nin; bozkıra dönmesinden Xueyantuo Kağanlığının çekinmesi Xueyantuo-Tang ilişkilerinin odağı olan Gök Türklerin iki devleti yakınlaştıran bir noktadan karşılaştıran bir noktaya geldiğini göstermektedir.

641'de Xueyantuo Bugut, Uygur, Mohe, Xi boylarından toplanan kuvvetlerle Taizong'un Taishan'da dinî törende bulunmasından da yararlanarak Simo'ya bağlı Gök Türklerle saldırdı. Bir yıl sonra Gök Türkler, Simo'nun yönetimde başarısız olduğuna karar vererek Sarı Irmak'ın güneyine göçtüler. Taizong, buna cevaz vererek onları Xia ile Sheng ilçeleri arasındaki bölgeye yerleştirdi. Böylece Xueyantuo Kağanlığı Gök Türk sorununu kendi adına cebren çözdü. Bunu yaparken Tang'ın güvenlik politikalarını bozdu. Bunun ardından yukarıdaki mektubu gönderdi.

Tang Devleti'nin, Xueyantuo'nun saldırdığı Ashina Simo'ya bağlı Türkleri sahiplendiği görülmektedir. Nitekim söz konusu saldırı Jiu Tang Shu'nun imparator yıllıkları bölümünde doğrudan Tang'a yapılmış bir saldırı olarak kaydedilmiştir. Tardu Şad (大度設) kumandasındaki Xueyantuo ordusu, Tang ordusu tarafından püskürtülmüş, yani iki müttefik devlet, Tang'ın Gök Türk politikasındaki değişme sonucunda çatışmaya girmişti. Simo'ya bağlı Gök Türklerin kendi iradeleriyle Çin'e dönmeleri, iki devlet arasındaki krizin büyümesini ve çatışmanın devam etmesini önlemiş olabilir. Çünkü kısa süre sonra Zhenzhu Bilge Kağan, gerilen ilişkileri yumuşatmak için oğlu Tuli Şad'ı elçi gönderip heqin teklifinde bulunarak yeniden diplomasi yolunu açtı (JTS: 3: 55; JTS: 80: 2732).

Wei Yongfeng, zayıf taraf olduğu hâlde ilişkileri bozmuş olan Xueyantuo'nun ilişkilerindeki hasarı onarmak için heqin teklif ettiği görüşündedir. Wei haksız sayılmaz. Gök Türk sorununu savaş yoluyla çözmesi Zhenzhu Bilge Kağan'ın Tang nezdindeki güvenilirliğini azaltmıştı. Taizong, buna rağmen heqin teklifini kabul etti. Gök Türk sorununu çözemediği ve Kore seferi hazırlığında bulunduğu bir zamanda kuzeyde yeni bir düşman istememişti. Öte yandan Xueyantuo baştan beri Tang ile

çatışmayı hiç istememişlerdi. Simo'ya saldırmak için dahi Taizong'un Taishan'da bulunduğu için müdahale edemeyeceğini, böylece Tang Devleti ile karşı karşıya gelmeyeceklerini hesapladıkları bir zamanı seçmişlerdi. Gök Türk sorununu, umduklarının aksine Tang müdahalesiyle karşılaşarak, çözdükten sonra Tang ile ilişkileri düzeltmek istemeleri doğaldı.

Xueyantuo-Tang ilişkilerinin heqin ile sağlanması havanın azizliğine uğradı, denebilir. Düğün hediyesi olarak verilecek hayvanlar bağlı boylardan vergi almak suretiyle denkleştirilmişti. Hediyeyi ulaştıracak heyet Gobi Çölü'nü geçerken ot bulamayınca hayvanların çoğu öldü. Çeyiz eksik olduğu hâlde Taizong'un anlaşmayı iptal etmeyeceğini umuyorlardı. Tang devlet adamlarının güvensizliği ile çeyizin eksik gelmesi birleşince Taizong'u anlaşmayı iptal etmeye ikna etmek kolay olmuştu (JTS: 199B: 5345-5346; CFYG: 978: 11326; XTS: 217B: 6136-6137).

Heqin girişiminden sonuç alamayan Zhenzhu Bilge Kağan Tang'ın Kore seferine destek vermeyi teklif etti. Taizong'un bu teklifi de reddetmesi, Xueyantuaları artık güvenilir bir müttefik olarak görmediklerini gösteriyor. Yine de ilişkiler kopmadı. Zhenzhu Bilge Kağan öldüğü zaman Taizong yas ilan ederek onun adına kurban verdi.

XUEYANTUO KAĞANLIĞININ SONU VE YIKILIŞ DİNAMİKLERİ

Zhenzhu Bilge Kağan öldükten sonra abisi Tulishi'yi öldüren Yabgu Bazhuo (肆葉護拔灼), İllig Juli Xuesha Duomi Kağan (頡利俱利薛沙多彌可汗) unvanıyla ülkenin tek hâkimi oldu (ZZTC: 198: 6228). İktidarını pekiştirmek için pek çok idam kararı vererek ülkesindeki huzuru bozdu. Aynı yıl Tang sınırları içindeki Xia İlçesi'ne saldırdı. Bu saldırıya dair kayıta saldırının sebebi yazmaz. Ancak önceden Simo'ya bağlı bulunan Gök Türklerin Çin'e geri döndüklerinde Xia ile Sheng ilçeleri arasına yerleştirildiklerine dair kayıt vardır ki bu çalışmada değinilmişti. Belki de Gök Türkleri hedef almıştı, ama kaynaklar bu konuda bilgi vermiyor. Kesin olan şudur ki Tang hükümdarı bu saldırıdan sonra Xueyantuo Kağanlığını ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Xia seferinden dönen Xueyantuo ordusunu takip eden Tang ordusu Nuzhen Nehri kıyısında yakalayarak büyük bir galibiyet elde etti. Duomi Kağan, 100 kadar muhafızıyla kaçtı, ancak Uygur ilteberi Tumidu onu ele geçirerek öldürdü. Xueyantualardan 50-60 bin kişi batıya kaçtı. Bu olayın ardından Uygur ve Bayırku başta olmak üzere 11 boy, Tang hükümdarına "Xueyantuo Kağanı büyük devleti idare edecek nitelikte değildir" sözlerini içeren bir mektup yazdı. Batıya kaçan Xueyantualar, Yinan'ın abisinin oğlu Duomozhi'yi kağan kaldırarak Ötüken'e döndüler. Hatta Duomozhi, Tang Devleti'ne Ötüken merkezli egemenliğinin ve dostane politika izleyeceği sözünün kabul edilmesini istediğini bildirmek üzere elçi dahi gönderdi. Mamafih çok geç kalmıştı. 649'da Tang ordusu sürpriz bir saldırıyla

onu ele geçirip Çin'e götürdü (JTS: 199, B: 5348). Bu şekilde Xueyantuo Kağanlığı son buldu.

Chen Xingyu, Xueyantuo Kağanlığını klan kabile devleti olarak tanımladı. Ona göre Yinan'ın ülkesini Gök Türklerin de yaptığı gibi ikiye bölmesi, yarı bağımsız yerel güç grupları doğurdu ve bölünme riski yarattı (Chen 2017: 107). Chen'in bahsettiği konu bozkır devletlerinde devlet mülkiyetinin hanedana paylaşılması ve buna bağlı olarak hanedan mensuplarına ülüş (ulus) dağıtılması geleneğidir². Chen, ülüş sisteminin bölünme riski yarattığı tespitinde de haklıdır. Boylarüstü bozkır devletlerinin yumuşak karnını veraset sistemiyle bütünleşen ülüş sistemi oluşturur. Veraset sistemine göre bir kağanın oğlu olan herkes kağanlığa aday olabilir³. Aynı kişiler ülüş sistemi gereği özerkliği olan ülüşlere ve ordulara sahipti. Kurultay kararını reddederek veya kurultay toplanmasını beklemeden rakibine saldırarak yahut kendini kağan ilan ederek iç savaşa ve belki bölünmeye yol açabilirlerdi. M.Ö. 126'da Hun imparatoru Junchen Chanyu (軍臣) öldüğünde, kardeşi Sol Luli Beyi Yizhixie (左谷蠡王伊稚斜), tahtı Wuwei'nin oğlu Yudan'a (於單) saldırarak ele geçirdi. Yudan, Çin'e kaçtı ve kısa süre sonra orada öldü (SJ: 110: 2907; HS: 94A: 3767; Otkan 2018: 81; Onat vd. 2004: 25). Ölmeseydi büyük ihtimalle Çinliler onu Hunları bölmek için kullanmayı deneyeceklerdi. M.Ö. 59'da hanedanın çok uzak bir kolundan gelen Woyanqudi'nin (握衍胸鞮) bir entrikayla tahta geçmesinin ardından gösterdiği kötü yönetimin yol açtığı iç savaşta (Beş Chanyu Dönemi) hanedan mensupları ülüşlerinden aldıkları kuvvetle chanyu olmak için çatışmaya girmişlerdi (HS: 94A: 3789-3790). Taspar'ın ölümünün ardından tahtın iki adayı Mukan oğlu Daluobian (大邏便) ile Taspar oğlu Anluo'nun (菴羅) rekabetine amcaları yine kendi Shetu (攝圖) yine kendi ülüşünden aldığı güçle müdahil olmuş, Anluo'nun tahta çıkmasını sağlamıştı (SS 84: 1865). Daluobian'ın tehditleri karşısında Anluo tahtı amcasına devretmiş, Daluobian'ın taht iddiası sonunda bölünmeye yol açmıştı.

Wei Yongfeng, Taizong'un, Yinan'ın iki oğluna küçük kağan ve yabgu unvanı vermekle onları bölmek için fırsat yaratmaya çalıştığını yazdı, ancak Tulishi ve Bazhuo'ya bu unvanları Taizong'un verdiği kaydına şüpheyle bakmak gerekir. Taizong'un tarih yazımına müdahil olduğu biliniyor. Üstelik bozkır devletlerinde hükümdarın oğullarına bu tür unvanlar ve ülüşler vermesi gelenektir. Tulishi ve Bazhuo, kağandan ülüş ve unvan almışlardı. Üstelik ülüşlerinin büyüklüğü aldıkları unvanla eşdeğerdi. Taizong, dışarıdan bir unvan verse bile bunun işlevi olamazdı. Bölünme ihtimalinde işlevsel olan, kağanın verdiği ülüşle müsemma olan unvandı.

² Cüveynî, Moğol İmparatorluğu'nun uluslara bölünmesini, ülkenin hanedanın ortak malı olduğu anlayışına bağlamıştı. Bkz. Cüveynî 2013: 95; Juvaini 1958: 42.

³ Birbiri ardına iki kardeş tahta geçtiğinde oğullarından her birinin tahta geçme hakkı doğuyordu. Yani amcaoğulları arasında rekabet doğuyordu. Böyle bir durum olmasa bile bir kağan öldüğünde onun oğluyula kardeşi yani yeğenle amca arasında rekabet de mümkün oluyordu.

Boylarüstü bozkır devletleri bir grup boyun kendi aralarında anlaşıp hiyerarşik bir düzen kurup, içlerinde en güçlü olan boyun beyini hükümdar seçerek çevrelerindeki boyları tehdit yahut fetih yoluyla bağlamalarıyla kurulur. Bağlı boylar üzerindeki egemenliğini kurucu boylardan aldığı kuvvetle sürdürür. Herhangi bir sebeple kurucu boyların desteğini kaybettiğinde bağlı boylar üzerindeki kontrolünü önemli ölçüde yitirir. Geriye öz kuvveti kalır. Bu kuvvetle egemenliği sürdürmek zor olduğu gibi, desteğini çeken kurucu boyların yeni bir siyaset arayışına girmesi olasılığı da vardır. Tüm bunları göz önünde tutarak, boylarüstü bozkır devletlerinin istikrarında kurucu boyların desteğinin hayati önemde olduğu sonucuna ulaşıyor.

Boylarüstü bir bozkır devletinin kuruluş sürecinin nerede bittiğine karar vermek güç olabilir. İlk fetihler silsilesinin bitmesiyle eşleştirilebilir. Teşkilatlanma açısından merkez ve taşra teşkilatlarının oluşması ile eşleştirilebilir. Devlet geleneği açısından veraset sisteminin, yasama yürütme gibi erklerin paylaşılma şeklinin devamlılık kazanması ile eşleştirilebilir. Dış ilişkiler açısından komşu devletlerle ilişki ve rekabette belirgin bir statüko oluşmasıyla eşleştirilebilir. Boylarüstü devletin ilk hükümdarının ömrü yukarıda sayılanların çoğu zaman hiçbirini tamamlamaya yetmez. Bu sebeple veraset konusu önem kazanır. Kuruluş süreci tamamlanmadan önce bir veraset çatışması çıkması devletin istikrarı önündeki en büyük bir engeldir. Kurucu boylar daha kuruluş esnasında veraset savaşlarıyla yıpranan devleti devam ettirme iradesini terk ederek desteğini çektiğinde anı ve kesin bir çöküş yaşanıyor.

Yinan, isyanında başarıya ulaştıktan sonra Tang hükümdarı onun kağanlığını vakit kaybetmeden tanımış ve iki müttefik devlet olmuşlardı. 649'da son Xueyantuo kağanını ele geçirerek kağanlığa son veren yine Tang Devleti oldu. İlişkilerin tam tersi yöne evrilmesinde Ashina Simo önderliğinde, Gobi'nin güneyinde, yeni bir Gök Türk Kağanlığı kurmayı denemesi gibi görülmüştür. Ancak Xueyantular 642'de Gök Türkleri bozkırdan çıkardıktan sonra derhal düşmanlık gelişmedi. Hatta heqin anlaşması bile düşünüldü. Kaynakların hiçbir gerekçe sunmadan kaydettiği ve Nuozhen Savaşı ile sonuçlanan 646 Xia Zhou baskını Tang'ın Xueyantulara karşı tutumunu kesin olarak değiştirmesine yol açtı. Xia Zhou'nun Gök Türklerin yerleştiği bir yer olması, Xueyantuo-Tang ilişkilerinin bozulmasında yine Gök Türk sorununun etkin olabileceğini düşündürür. Çin kaynakları, doğal olarak, Xueyantuların tarihini Tang ile ilişkilerini merkeze alarak kaydetmiştir. Bunun etkisiyle Xueyantuo Kağanlığının yıkılışında birinci derecede etkenin Tang'ın politikası olduğu zannedilebilir. Nuozhen Savaşı kağanlığın iç dinamikleri üzerinde etki göstermiş olmalıdır ki savaşın ardından kağanlığın kurucu boylarından Uygurlar Bazhuo'yu öldürmüş ve kağanlığı dağıtma iradesini Taizong'a bir mektup göndererek açıklamışlardır. Fakat tek bir yenilginin böyle bir sonuç vermesi sıra dışı olurdu. Bu sonucun çıkması için kağanlığın son derece kırılgan duruma gelmiş olması gerekirdi ki durum tam da buydu. Bozkır devlet geleneğince aldığı ülüşün verdiği güce dayanan Bazhuo, kuruluş sürecini tamamlamamış bir devletin başına geçmek için iç savaş çıkarmıştı. Tahtı ele geçirdikten sonra pek çok idam emri vererek dehşet ve

nefret saçmış, bölünmenin önünü açmıştı. Büyük ihtimalle kurucu boyların nefret ettiği birine dönüşmüştü. Kısa süre sonra kağan kaldırılan Duomozhi'nin, Bazhuo'nun hatalarını telafi etme çabası Tang'ın ve güçlü Uygur boyu gibi kurucu boyların kağanlığı dağıtmadaki kararlılığı karşısında sonuçsuz kaldı.

SONUÇ

Xueyantuo-Tang ilişkilerini başlatan ve yönünü tayin eden Gök Türk sorunuuydu. Xueyantuo Kağanlığının ortadan kalkmasında da kısmen etkili oldu. Fakat söz konusu etki Bazhuo'nun Xia Zhou'ya saldırması sonrasında Tang'ın Xueyantuları düşman konumuna yerleştirmesinden ve Duomozhi'ye saldırarak kağanlığa son darbeyi vurmasından ibarettir. Kağanlığı yıkan asıl etkenler özellikle taht kavgasıyla bölünmeye müsait bir yapı olan ülüş sistemi, Bazhuo'nun sistemin zaafını istismar ederek iç savaş başlatıp kurucu boylardan oluşan iç cepheyi parçalayan hataları oldu.

Maddelerle ifade edilirse yıkılış sebepleri şunlardır:

1-Bozkır devlet geleneğinin önemli bir unsuru olan ülüş sistemi ülüş sahiplerine ekonomik, siyasal ve askerî sahalarda otonom bir güç vermekle zaman zaman yıkıcı olabilen iç çatışmalara zemin oluşturmuştur. Yinan öldüğünde Bazhuo ülüşünden aldığı kuvvetle iktidarı ele geçirmiş, iktidarını pekiştirmek için de seri idam kararları vererek kızgınlık yaratmıştı.

2-Xia Zhou'ya yaptığı baskın ve dönüşte Tang ordusuna yakalanıp yenilmesi Uygur, Bugut, Tongra gibi kurucu boyların kağanlığa güvenini yok etti. Yeni bir siyasal yön arayışına yol açtı

3-Kağanlığı en güçlü ikinci boyu olan Uygur boyunun ilteberi Tumidu yeni yön arayışını kendi lehine kullanabilmek için Bazhuo'ya hücum ederek kağanlığı fiilen bitirdi. Xueyantuo boyunun sonradan tahta çıkardığı Duomozhi, boylarüstü bir devlete sahip değildi.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar

Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini (1958). *The History of the World Conqueror*. Translated by John Andrew Boyle. Manchester University Press.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ* (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

班固, 漢書, 北京: 中华书局 (Ban Gu. *Hanshu*. Beijing: Zhonghua Shuju), 1988.

杜佑, 通典, 北京: 中华书局 (Du You, *Tongdian*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1992.

李延壽, 北史, 北京: 中华书局 (Li Yanshou, *Beishi*, Beijing: Zhonghuashuju), 1974.

劉昫, 舊唐書, 中华书局 (Liu Xu, *Jiu Tangshu*, Zhonghua Shuju), 1975.

歐陽修, 新唐書, 中华书局 (Ouyang Xiu, *Xin Tangshu*, Zhonghua Shuju), 1975.

司馬光, 資治通鑑, 上海: 中华书局 (Sima Guang, *Zizhi Tongjian*, Shanghai: Zhonghua Shuju), 1976.
王欽若, 冊府元龜, 南京: 鳳凰出版社 (Wang Qinruo, *Cefu Yuanguai*, Nanjing: Fenghuang Chuban She), 2006.

魏征, 隋書, 北京: 中华书局 (Wei Zheng, *Suishu*, Beijing: Zhonghua Shuju), 1982.

吴兢編, 貞觀政要, 上海: 古籍出版社 (Wu Jingbian, *Zhenguan Zhengyao*, Shanghai: Guji Chuban She) 1978

Modern Araştırmalar

ZHONGMIAN, C. (岑仲勉) (1958). *Tujue Jishi* (突厥集史). Shanghai: Zhonghua Shuju (上海: 中华书局).

XINGYU, C. (陈星宇) (2017). “唐与薛延陀諾真水之战真实战况考略” (Tang Yu Xueyantuo Nuozhen Shui Zhi Zhan Shi Zhan Kuang Kaolue). *Lan Tai Shijie* (兰台世界), 22: 2017: 105-107.

YUQING, F. (冯雨晴) (2019). “Tang Taizong An Bian Zhengce Yu Zhili Moshi Shu Lun – Yi Chuli Yu Dong Tujue, Xueyantuo Zhengquan Guanxi Wei Li” (唐太宗安边政策与治理模式述论——以处理与东突厥、薛延陀政权关系为例). *Nei Menggu Shehui Kexue* (内蒙古社会科学), 40: 1: 94-98.

BOZAN, J. (ed.) (翦伯赞主) (1961). *Zhongwai Lishi Nianbiao* (中外历史年表). Beijing: Zhonghua Shuju (北京: 中华书局).

GÜRHAN, K. (2016). *Göktürklerden Önce Türkler*. Gece Kitaplığı, Ankara.

GAN, L. (林干) (2007). *Tujue Yu Huihe Shi* (突厥与回纥史). *Nei Menggu Renmin Chuban She* (内蒙古人民出版社).

ONAT, A, ORSOY, S., ERCİLİSUN, K., (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

OTKAN, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

TAŞAĞIL, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TOGAN, İ., KARA, G., BAYSAL, C., (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a “Türkler” Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

YONGFENG, W. (卫永锋) (2002). “Tang Yu Xueyantuo De Heqin Ji Xueyantuo De Pingding” (唐与薛延陀的和亲及薛延陀的平定). *Wenshi Zazhi* (文史杂志), 2002, 3: 56-58.